

פירוש רש"י לתורה והמסורת האשכנזית הקדומה של לשון חז"ל

יצירתו הפרשנית הענפה של רש"י זכתה למעמד קנוני בעולם הרוח היהודי, וכבר מראשית ימיה של חוכמת ישראל הייתה מושא למחקרים רבים בתחומי דעת מגוונים. בעיון הקצר הזה אני מבקש להדגים את תרומת פירושו של רש"י לתורה לחקר לשון חז"ל.¹ הרעיון שאפשר וראוי לנצל עדויות (מכוונות או מסיחות לפי תומן) של חכמים מימי הביניים על גרסתם במשנה, בתלמודים ובמקורות כיוצא בהם – לרבות העובדה שלא פעם נודעת להעמדת גרסה משמעות לשונית ולא רק תוכנית – מובן מאליו בחיבורים פרשניים המוסבים על הטקסטים התלמודיים עצמם, כגון פירושי הגאונים והראשונים (ורש"י בכללם, כמובן) לתלמוד הבבלי. רעיון זה מוכר פחות ומיושם פחות בחיבורים אחרים של חכמים אלה. ואולם אף פירושו של רש"י לתורה משופע בהבאות ישירות או מעובדות מספרות חז"ל,² וגם לשונו המקורית, עם כל ייחודיה, נשענת במידה מרובה על הדקדוק ועל אוצר המילים של ספרות זו. גלגולי ההעתקה המפרכים של החיבור, על כוחות ההאחדה והשיטוח הלשוני הפועלים בהם, העלימו הרבה צורות מקוריות, אבל הטורח לעיין במסירות מהימנות ימצא בהן לא מעט צורות המאששות את ממצאי המחקר של לשון חז"ל, מאירות אותם באור חדש ובעיקר משרטטות את קווייה של לשון זו כפי שרווחה במאה האחת-עשרה בצרפת ובמרחב האשכנזי בכלל.³ והרי אין העדויות האלה נופלות באיכותן מעדויות עקיפות אחרות המסייעות בחקר לשון חכמים, כגון התפילות והפיוטים שבמחזורים מימי הביניים, שחשיבותן הוכרה זה מכבר.⁴ אף אין הן רחוקות בזמנן ובמקומן מכמה וכמה עדי נוסח ישירים של ספרות חז"ל.

1. לשון חז"ל ומסורת הלשון האשכנזית לגלגוליה הן שני התחומים העיקריים בתחומי עיסוקו המדעי של מורי ורעי בעל היובל, פרופ' חיים א' כהן. בענייניו של הסעיף האחרון במאמר זה (ניפולת) דנתי לפניו אגב עבודתנו במפעל המילון ההיסטורי של האקדמיה ללשון העברית שבעריכתו, והוא אף זיכני בכמה הערות מועילות ששוקעו בו (האחריות לנוסח הסופי היא כמובן עליי בלבד). מי ייתן ויערב עליו שיחי.
2. ריכזו בולט לעין של התופעה מצוי בפירושו לחומש ויקרא, שלשון הספרא ספוגה בו עד כדי ציטוט מילה במילה לאורך קטעים שלמים.
3. בראשית המחקר המודרני של ספרות חז"ל ולשונויה הייתה מקובלת ההנחה שכתבי יד אשכנזיים משקפים לשון "מתוקנת", מעשה ידי מעתיקים, והם אינם ראויים להעיד על צורות לשון מקוריות. ההנחה הזאת הלכה ונתערעה בעיקר מאז פרסום עבודתו של אלדר, מסורת. וראה גם פרידמן, טיפולוגיה, בעיקר עמ' 165–175, 182.
4. ראה בריאשר, מחקרים, עמ' 29 (ושם הפניות לספרות נוספת).

ההשוואה יכולה שתיעשה בכתיב ובכל תחומי הדקדוק. כאן אתרכז בדוגמות שיש להן משמעות מילונית במובנו הרחב של הביטוי, כלומר בתופעות הנוגעות לתצורה והמשפיעות באופן ישיר על היקפה של רשימת הערכים המילוניים של לשון חז"ל.⁵

עגומה

אפתח בדוגמה פשוטה, ודווקא מלשונו המקורית של רש"י. במשנת מגילה (ג, ב) מפרט ר' יהודה כמה דינים הנוגעים לבית כנסת שחרב, ובהם האיסור לתלוש עשבים שעלו בו, שטעמו "מפני עגמת נפש". זו הגרסה המקובלת בדפוסים ובעדים נוספים, אבל בכתב יד קאופמן (=בודפשט 50) מצינו עגמות (צורת נסמך חלופית של עגמה) שנכתבה בחלקה על המחק. הצורה שלפני התיקון קשה לקריאה ונאמרו בה כמה הצעות. את הפיענוח האחרון והמתקבל ביותר על הדעת הציע אלכסיי (אליהו) יודיצקי,⁶ ולפיו גרס הסופר "עגומת נפש" – צירוף שכמוהו ממש לא נמצא בעדים הישירים של ספרות חז"ל. התייעוד הקרוב ביותר שלו מופיע בתוספתא מגילה ב, יח על פי כתב יד וינה 46: "אגומת נפש", באל"ף. ואין צריך לומר שאף עגומה (וחלופתה אגומה) שמות עצם מופשטים הם ולא צורות בינוני פעול ממין נקבה, שאינן עניין לכאן כלל.⁷ והינה, רש"י בפירושו לפסוק "וְדָבְרוּ הַשְּׁטָרִים אֶל הָעַם לֵאמֹר מִי הָאִישׁ אֲשֶׁר בָּנָה בֵּית חָדָשׁ וְלֹא חָנְכוּ יָלְךְ וַיֵּשֶׁב לְבֵיתוֹ פֶּן יָמוּת בַּמִּלְחָמָה וְאִישׁ אַחֵר יַחְנַכְנוּ" (דב' כ 5) שביבץ את הצירוף בלשונו שלו, ובכתב יד לייפציג 1 בא הפירוש בנוסח "ודבר של עגומת נפש הוא זה".⁸ להשלמת התמונה צריך להעיר שעל פי המילון ההיסטורי זו צורת הצירוף גם בשאלות רב אחאי משבחא, לז (מהדורת מירסקי, עמ' רמז), בציטוט מתוך התלמוד הבבלי, מועד קטן יד ע"ב.

5. עדי הנוסח של המקורות הנידונים צוינו בדרך כלל במפורש. במקומות הבודדים שבא בהם ציטוט סתמי של מקור הרי הוא כנתינתו במאגר הטקסטים של מפעל המילון ההיסטורי, והמעיון שם ימצא את מסירותיו על נקלה.
6. קריאות, עמ' 25 ואילך.
7. הצעות לפירושה הדקדוקי הנכון של הצורה ראה אצל יודיצקי, שם.
8. אף כאן מצינו ברוב הנוסחים עגמת, ובמיעוטם, כגון בדפוס רג'ז די קלבריה, עגמות. מעמדו הייחודי של כתב יד לייפציג 1 בבירור הנוסח והלשון של פירוש רש"י לתורה כבר נידון בהרחבה במחקר (ראה למשל שוה, רש"י, עמ' 7, 11–33, ושם הפניות לספרות קודמת). סימנים רבים מעידים שסופר כתב היד, ר' מכיר בן קרשביא, החזיק ברשותו את הטופס האישי של ר' שמעיה, תלמידו הקרוב של רש"י. טופס זה הכיל, מלבד גוף הפירוש, הערות ותוספות רבות מאוד של ר' שמעיה על דברי רבו, וחשוב מכך – עשרות הגהות על הפירוש שנרשמו בשמו של רש"י ולעיתים אף בהוראתו. אף על פי שהיקפו המדויק של השימוש שעשה מכיר בטופס שבידו אינו נהיר כל צורכו, מדובר באחת ממסירותיו המעולות של החיבור, והיא הקרובה ביותר לשקף את הפירוש המקורי שיצא מתחת ידו של רש"י בצורתו הסופית והמעודכנת. במפעל המילון ההיסטורי שימש כתב יד לייפציג 1 כמסירה העיקרית בהתקנת פירוש רש"י לתורה.

מסתבר מאוד שרש"י נטל את הציורוף מן המוכן לו בלשון חכמים כפי שהכירה, בייחוד לאור העובדה שמדובר בציורוף ולא במילה יחידה. ועדיין יש מקום לבעל דין לחלוק ולומר שחידוש הוא שנתחדש בלשון רש"י. אציג אפוא שלושה מקרים של פרפרזה ברורה לדרשת חז"ל שנאמרה באותו הקשר עצמו.

זקף

במשנת סוטה (ח, ו) מזדמן שם עצם נדיר מן השורש זק"ף: "מעמידים זקפים מלפניהם [=של היוצאים למלחמה] ואחרים מאחריהם וכשילים של ברזל בידיהם. וכל המבקש לחזור הרשות בידו לקפח את שוקיו". זה הנוסח הנתון בכתב יד קאופמן (=בודפשט 50), וזה או כיוצא בו ("זקיפין") כתיבו של השם ברוב ערי הנוסח של המשנה, לרבות המאוחרים שבהם.⁹ הכתיב הזה מאפשר קריאות מגוונות. בכתב יד קאופמן עצמו מוצע הניקוד זְקִיפִים, המכוון לריבוי המשקל פְּעִיל (זְקִיף),¹⁰ ומן הניקודים בעדי נוסח אחרים של המשנה כאן עלות שתי צורות נוספות של השם, זְקִיף וזְקָף.¹¹ אולם במשנה שבכתב יד מינכן 95 של התלמוד הבבלי נכתב השם בווי"ו תחת היו"ד הראשונה: זקופי', כתיב העשוי לשם הפועל (זְקִיף) או לכינוי הפועל (זְקִיף).¹² אף בציטוט המשנה שבספרי דברים (פסקה קצח; מהדורת פינקלשטיין, עמ' 236) גורס כתב יד וטיקן 32 זקופים.

גם בפירוש רש"י לפרשת שופטים נזכרת מילה זו, אבל נראה שרש"י שקל אותה במשקל אחר מכל אלו. זה לשונו שם, על הפסוק "ופקדו שרי צבאות בראש העם" (דב' כ 9): "מעמידין זקפים מלפניהם ומלאחריהם וכשילין של ברזל בידיהם, וכל מי שמבקש לנוס – הרשות בידו לקפח את שוקו. זקפים – בני אדם עומדין בקצה המערכה לזקוף את הנופלים ולחזקם בדברים: שובו אל המלחמה ולא תנוסו, שתחילת נפילה – ניסה".¹³ הכתיב זקפים, הנתון ברוב מסירות הפירוש,¹⁴ אומנם עשוי עקרונית גם לצורת הכינוי פְּעִיל, שכאמור נמצאה באחד מעדי הנוסח של המשנה, אבל בכתב

9. כך ("זקיפין") גם במשניות המשולבות בדפוס הראשון של התלמוד הבבלי שם (ונציה ר"ף–רפ"ג, סוטה מד ע"א) ובדפוסיו המקובלים.
10. ראה בראש, צורות, עמ' 702.
11. השם הראשון עולה מנוסח כ"י פרמה א (=פרמה 138) כאן (זְקִיפִים), והשני מנוסח כ"י פריז 328–329 (זְקִיפִין). אף הנתונים האלה נתפרטו כבר אצל בראש, שם.
12. ריבוי הצפוי של שם הפועל במשקל פְּעִיל הוא הריבוי ה"נקבי" (זְקִיפִי), אבל גם צורות ריבוי ה"זכרי" מצויות: הִלְקִיזִין (משנה, חגיגה ג, ה; ועיין בראש, צורות, עמ' 867–868), סוודין (תוספתא, כלים בבא בתרא ז, ד ושוב שם, ה), קיוצין (שם ב, יא) ועוד. במילון ההיסטורי הועדף בספרי דברים (ראה להלן) הניתוח השני, ככינוי פועל.
13. הציטוט על פי מהדורת מקראות גדולות – הכתר, בעריכת מ' כהן, רמת גן תשנ"ב ואילך.
14. כך או בדומה לכך (זקפין) למשל בכתבי היד לייפציג 1 (ראה להלן), מינכן 5, אוקספורד 186, וינה 23, פריז 155, דפוס רומא קודם רל"ה ודפוס ונציה רפ"ה–רפ"ו.

יד לייפציג 1 הטיל הסופר ניקוד חלקי במופע הראשון: זָקְפִים. כידוע, כתבי היד האשכנזיים הקדומים עשויים להחליף קמץ בפתח, וקרוב לוודאי שהסופר כיוון כאן לצורה זָקְפִים במשקל בעלי המלאכה.¹⁵

ראוי להעיר שנוסח זהה (זקפים) מתועד גם בדפוס הראשון של מדרש הספרי שם (ונציה ש"ו, מז ע"א),¹⁶ אבל אין לדעת אם הדפוס הזה משמר את הנוסח הקדום שהכיר רש"י או מושפע בעצמו מנוסח הפירוש הפופולרי. עוד יש לציין כי בשולי הדרך מהלכת צורת כתיב רביעית לשם הזה, המכוונת לבינוני הפועל: זוקפין. צורה זו מופיעה בכתב יד ברלין-טיבינגן 33 של הספרי לדברים, שמקורו באיטליה, בכמה כתבי יד איטלקיים של הפירוש לתורה (כגון המבורג 13 ולונדון 181)¹⁷ ובפירוש רש"י למשנת סוטה המשולבת בדפוס הראשון של התלמוד הבבלי (ונציה ר"ף-רפ"ג, מד ע"א). מסתבר שגם בה משתקפת מסורת מקומית.¹⁸

את עיקרי הנתונים המובאים בסעיף הזה כבר הצגתי בעבר,¹⁹ אך בהקשר שונה ולצורך אחר. כוונתי אז הייתה להצביע על הזהירות הנדרשת בשימוש במאגרי המילון ההיסטורי (ועל אחת כמה וכמה בנוסח המקורות כצורתם בדפוסים המצויים) בבואנו לקבוע אילו מילים חידש רש"י בלשון. המילה זקף הובאה כדוגמה למילים שבהתכוננות שטחית עלולות להימנות עם חידושו של רש"י משום שאינן מתועדות במאגר לפניו, אך הכרת המקורות הספרותיים שרש"י נשען עליהם מוכיחה שאין כאן חידושים כלל אלא ציטוט או פרפרזה של המקורות הקדומים בנוסח שונה מן המוכר לנו. במקום הזה הובאה הדוגמה בשנית כדי ללמוד ממנה לנושא הנידון כאן: רש"י הוא עד חשוב ללשון חז"ל כצורתה במרחב האשכנזי.

גלאי

בתלמוד הבבלי (בבא בתרא נז ע"ב) מובאת דרישתו של ר' בנאה מתלמידי חכמים שיהא שולחנם בסעודה "שני שלישי גדיל ושליש גלאי". על פי המילון ההיסטורי זו הופעתה היחידה של גְּלָאי (כמילה עברית) בכל מרחבי הספרות העתיקה. אף על

15. זו צורת הערך גם אצל אבינרי (היכל, ב, עמ' שכר בסדרת העימוד השנייה הממוספרת באותיות). הכתיב זקפים כשהוא לעצמו עשוי גם למשקל פֶּעַל (זָקְפִים), וכך נרשם הערך במילון בן-יהודה, עמ' 1388 – על פי מקור מאוחר לרש"י, כפי שהבחין כבר יעקב בניאל (ראה בניאל, זקף).
16. והשווה בן-יהודה, מילון, עמ' 1388 בהערה.
17. כתבי יד איטלקיים אחרים של הפירוש לתורה, כגון פרמה 459 ופרמה 766, גורסים זקפין (או זקפים), בדומה לרוב עדי הנוסח.
18. אבל בדפוסים המקובלים של התלמוד הגרסה ברש"י היא זקִיפִין, כמו בגוף הטקסט המתפרש (ראה לעיל הערה 9).
19. במאמר "על הקשיים בזיהוי חידושי לשון של מחברים מימי הביניים: רש"י כמבחן", העתיד להתפרסם בקובץ מיוחד על הלשון וחוכמת הלשון בימי הביניים שיצא לאור בקרוב בסדרה "אסופות ומבואות בלשון" שבהוצאת האקדמיה ללשון העברית.

פי כן היא מקוימת ברוב מסירות התלמוד שבידינו, לרבות ברפוסים המאוחרים,²⁰ ואף עניינה ברור למדי מן הגיזרון ומן ההקשר ('מקום מגולה וחשוף').²¹ והינה מילה זו שבה וצצה בכמה מעדי הנוסח של פירוש רש"י לתורה. על הפסוק "ותרא כי הרתה ותקל גברתה בעיניך" (בר' טז 4) נמסר וננקד בכתב יד לייפציג 1: "אמרה. שרה זו אין סתרה כגלייה. מראה עצמה צדקת ואינה צדקת". דומה לו מאוד הממצא בכתב יד וינה 23: כגלייה, וצורה זו נמסרת (ללא ניקוד) גם בכתבי היד ליידין 4718, אוקספורד 186, פריז 156 וברלין 14, אלא שבמסירה האחרונה תוקנה היו"ד הראשונה לוו"ו ביד מאוחרת.²² ואומנם ברוב המסירות ובמהדורות הביקורתיות הנוסח הוא, כצפוי, כגלויה, המכוון כנראה לקריאה כגלויה,²³ אבל נראה שכמו במקרים רבים אחרים, דווקא הנוסח הצפוי פחות הוא המקורי בפירוש. דברי רש"י הללו מבוססים על מדרש בראשית רבה (מה, ד) ומהדורת תאודור ואלבק, עמ' 451), אבל הנוסח כגלייה לא נמצא שם ולו באחת מן המסירות הידועות לנו. הינה למשל לשונו של כתב יד וטיקן 30: "שרי גברתי אין סתרה כגלויה. נראת צדקת ואינה צדקת". כיצד מצאה אפוא גלאי את דרכה לקולמוסו של רש"י בצטטו את המדרש? האם נטלה מדברי התלמוד הבבלי שראינו לעיל ושיבצה כאן קשישט סגנוני או שדרשה זו עצמה על הרהורי דבריה של הגר עמדה לפנינו בנוסח שונה? בעיני מסתברת יותר האפשרות השנייה, ואף על פי שאין ראייה לדבר, זכר לדבר. משפט דומה להפליא מופיע באותו מדרש במקום אחר (עא, ב) ומהדורת תאודור ואלבק, עמ' 823): "לאה זו אין סתרה כגלויה", ושם מתועדת החלופה גלאי בשני כתבי יד – שטוטגרט 32 (כגלייה) ופריז 149 (כגלייה).²⁴ נראה שנדירותה של גלאי

20. המילון ההיסטורי מציג כאן את נוסחו של כתב יד המבורג 165, וכן הוא בכתבי יד קדומים נוספים, כגון פירנצה 7–9, וברפוסים ונילנה. שתי מסירות (אוקספורד 369 ואסקוריאל 3) גורסות גלוי, ומעניין לגלות שזה הנוסח שעמד לפני בן-יהודה במילונו, כמוכח מן המובאה ששילב בערך גריל (עמ' 699; ואכן, אין במילון ערך גלאי). שונה בתכלית הנוסח המתועד בקטע גניזה מן הספרייה הבריטית בלונדון (Or. 5558 K 34v): "ענף".
21. וכן פירש שם רשב"ם: "שני שלישי רוחב השלחן מכוסה במפה מצד האוכלין לקנה את פיהן ולתת עליה את הפת. ושליש החיצון מגולה להניח עליו קערות וכוסות שלא ילכלכו המפה ויתבזו האוכלין".
22. לצורך הדין כאן התעלמתי ממילת היחס החבורה אל גלאי, שכן בכתבי היד ליידין 4718 ואוקספורד 186 אין הכ"ף ודאית – אף הקריאה כגלייה אפשרית בהם – ובכתבי היד ברלין 14 ופריז 156 נכתבה ב"ת ברורה, אלא שתוקנה בכתב היד השני לכ"ף.
23. באבות דר' נתן נוסח ב, לב (מהדורת שכטר, לו ע"א) מצוי ניסוחו החיובי של הביטוי הזה: "הוא היה אומ'. עשה סתך כגלויין", וכתיבו בכתב יד פרמה 327 מורה בכירור על השם גלוי. כנגד זה, מקבילו הניגודי של צירוף היחס בסתך הוא כגלוי, המכוון (כנלמד מן העדויות המנוקדות) אל הבינוני הפעול גלוי. כך למשל במשנה: "כל המחלל שם שמים בסתך נפרעים ממנו בגלוי" (אבות ד, ד).
24. על דקדוקה של הצורה (בקיום היו"ד המקורית אף בצירוף הכינוי לנסתרת) יש להעיר כי היא תואמת יפה את מסורת הלשון הארץ-ישראלית המיוצגת במדרש בראשית רבה. בבבל צפויה

גרמה לה שתשתבש ברוב עדי הנוסח של פירוש רש"י ושל המדרש גם יחד.²⁵ ואם כן, שילוב הממצא בכמה מעדיו הנאמנים של פירוש רש"י (כתב יד לייפציג 1 והבריו) במשפט המוסב על שרה עם הממצא במקצת כתבי היד של בראשית רבה במשפט המוסב על לאה מאפשר לשחזר במידה הגונה של סבירות עדות כפולה לשימוש נוסף במילה גלאי בלשון חכמים ולחליץ את דברי ר' בנאה בתלמוד הבבלי מברידותם.

ניפולת

בקללות שבפרשת בחקתי נאמר: "בשברי לכם מטה לחם ואפו עשר נשים לחמכם בתנור אחד והשיבו לחמכם במשקל ואכלתם ולא תשבעו" (וי' כו 26). וכך מבאר שם רש"י את הביטוי "והשיבו לחמכם במשקל" (הציטוט על פי כתב יד לייפציג 1): "שתהא התבואה נרקבת ונעשת הפת ניפולת ומשתברת בתנור והן יושבות ושוקלות את השברים לחלקו [=את הלחם] ביניהן". ובהמשך הוא מסכם: "הרי שבע פורעניות. חרב. מצור. דבר. שבר מטה לחם. חוסר עצים. פת ניפולת. מאירה במעים". ניפולת כפולה זו חוזרת (בכתיב זה או כיוצא בו) ברוב מסירות הפירוש, קדומות כמאוחרות.²⁶ מקורו של רש"י בדרשת הספרא על אתר, אלא ששם הנוסח רופף ומפוקפק. כתב היד המעולה של הספרא, וטיקן 66, לא השתמר בדפיו האחרונים ופרשת בחקתי כולה חסרה בו. שני כתבי יד, וטיקן 31 וניו יורק 2171, אכן גורסים "והשיבו לחמכם במשקל". שתהא פת נפולית", ואליהם מצטרפת עדותו של הדפוס הראשון (ונציה ש"ה): ניפולת.²⁷ אבל כנגדם נמסר בכתבי היד לוונדון 341 ואוקספורד 151 ניפולין. גרסה זו מובנת היטב לאור התוספתא בבא קמא (י, ט), שמזדמן בה צירוף זה ממש: "המוליך [...] קמה לנחתום ועשאו פת ניפולין [...] חייב לשלם".²⁸ ניפולין זו צורת

תחתיה כגלאה, שכן במסורת זו יו"ד במעמד בין-תנועי הופכת דרך קבע לאל"ף לאחר קמץ (ראה ברויאר, בבלי, עמ' 131–140).

25. למען הדיוק יש לציין שבכתב יד שטוטגרט 32 הנזכר לעיל נשמט לגמרי הקטע המביא את דברי הגר על שרה.

26. ניפולת בשני המופעים מוסרים גם כתבי היד ליידן 4718, ברלין 140 ולונדון 168 ודפוס רג'ו די קלבריה. בכתבי היד אוקספורד 186 ומינכן 5 זה הנוסח לאותיותיו רק במופע השני. הראשון נמסר בכתב יד אוקספורד 186 ביו"ד נוספת אחר הל"מ"ד, ובכתב יד מינכן 5 בהבדל משמעותי הרבה יותר – בצורה ניפולין (ראה עליה להלן). בכתבי היד פרמה 181 ופריז 155 (בזה נשמט המופע השני ונוסף בשולי הגיליון), בדפוס ונציה רפ"ה–רפ"ו ובחלק מן הדפוסים המצויים (כגון דפוסי וינה תרי"ט וורשה תר"ך–תרכ"ו) הכתיב הוא נפולת בשתי הפעמים. מהדורות דפוס אחרות, כגון זו שבחומש "תורה תמימה" (וילנה תרס"ב), גורסות נפולה.

27. נוסח זה הוא העומד כנראה ביסודן של שתי גרסאות אחרות; "נפולית" שבכתבי היד התגלגלה ל"נפולות" בכתב יד פרמה 139 (היו"ד נדמתה למעתיק כווי"ו), ו"ניפולת" שבדפוס הראשון הפכה בדפוס ורשה תרכ"ו ל"ניפולה" (התי"ו נדמתה למדפיס כה"א).

28. הציטוט הוא על פי כתב יד ארפורט (=ברלין 159). בכתב יד וינה 46 נכתב תחילה נופלין, אך ניכר שם ניסיון תיקון.

ריבוי תמידי היא של שם הפעולה האופייני לבניין פיעל, והיא נראית קרובה בצורתה ובעניינה למונח המקראי נְקוּדִים, הזכור מדברי הגבעונים ליהושע ומיוחד אף הוא לציון תכונתה של פת: "זה לחמנו חם הצטידנו אתו מבתינו ביום צאתנו ללכת אליכם ועתה הנה יֵבֶשׁ והיה נְקָדִים" (יהו' ט 12). ההלכה התנאית המזכירה "פת ניפולין" מובאת פעמיים נוספות בתלמוד הבבלי (בבא קמא צט ע"ב; בבא בתרא צג ע"ב), אולם דווקא עובדה זו מעוררת חשד שגרסת כתבי היד לוונדון 341 ואוקספורד 151 בספרא אינה אלא תיקון מלומד בהשפעת הצירוף שהיה מוכר למעתיקים מן הבבלי. בין כך ובין כך, כאמור הגרסה החלופית נפולית מקבלת חיזוק ניכר ומכובד ברמות גרסתו של רש"י.

מה טיבה של ניפולת זו? מסתבר שהיא מכוונת לצורת הבינוני של נפ"ל בבניין נפעל על דרך גזרת ע"ו,²⁹ כמו ניצולת או ניזוקת.³⁰ ואכן, במילון בן-יהודה (עמ' 3730, בסוף הערך הפועלי נפל) מתועדת היקרות דומה של הפועל הזה, זאת הפעם בעתיד, על פי התוספתא למסכת שבת (ו, יד): "המצווחת לתנור בשביל שלא תינפל הפת".³¹ וראויה לציון גם ההיקרות הזאת, בעבר, מן התוספתא מעשר שני (א, יח) על פי כתב יד וינה 46: "ניפילה הפת [...] הפגם לשני".³² צורה ייחודית זו אפשר לה שתתפרש כאחת משתי דרכים: כשיבוש קל מן ניפולה – שוב על דרך גזרת ע"ו (כמו נילושה) – או שהיו"ד השנייה נכתבה כאם קריאה לשווא הנע, כפי שמצוי מפעם לפעם בכתבי יד של ספרות חז"ל.³³ אבל רחוק מאוד בעיניי לטעון שהכתיב רומז לצורה נפֿלה (או נפֿלה, כצורת הפסק חריגה במעמדה) של פועל בבניין פיעל (במשמעות סבילה!), שממנו מוכר בעברית אך ורק שם הפעולה נפול להוראותיו השונות. סוף דבר, הסימנים לשימוש בנפ"ל בבניין נפעל כדי לתאר התפוררות של לחם דל בתהליך אפיינו אינם מרובים, אך יציבים הם דיים כדי לפרש על פיהם את הצורה נפולית הניבטת מכמה עדי נוסח של הספרא ומתאשרת מעדי הנוסח של פירושו של רש"י לתורה.

במה דברים אמורים? בספרא עצמו. אבל דווקא בפירושו של רש"י, שסייע בייצוב הגרסה נפולית, נראה שמתבקש ניתוח שונה של המילה. כאמור נוסח המשפט בספרא הוא "שתהא פת נפולית", וכאן נפולית משתלבת היטב כצורת בינוני ליצירת זמן

29. ראה הנמן, צורות, עמ' 259.

30. וכן נראית דעתו של עזרא ציון מלמד, שפירש את המילה בצורות בינוני: "נפרסת ומתפוררת" (ראה מלמד, פרשיות, עמ' 51 הערה 129. יפים ומאלפים גם דבריו בהמשך אותה הערה: "מכיון שהיתה הפת עשויה מסובין ומשעורים, לפיכך לא היתה יוצאת שלימה. וראיתי זאת בעיני בילדותי בימי המלחמה העולמית הראשונה").

31. כך בכתבי היד ארפורט (=ברלין 159) ולונדון 445. בכתב יד וינה 46: תנפול (צורת עתיד חריגה של נפ"ל בבניין קל על דרך הפועל השלם).

32. בכתב יד ארפורט (=ברלין 159): נפלה. ואפשר שלפנינו כתיב חסר של אותה צורה.

33. ראה בריאשר, צורות, עמ' 56.

מורכב המתאר התרחשות עתידית.³⁴ לעומת זה רש"י עשה בה שימוש שמני מובהק כתואר לפת:³⁵ בהיקרות הראשונה – "ונעשת הפת ניפולת" – בתיווך פועל דמוי אוגד, ובהיקרות השנייה – "פת ניפולת" – במבנה של סמיכות אטריבוטיבית כפריט מרשימת שבע הפורענויות. מותר לשער כי ערנות זו לתפקידה התחבירי של ניפולת בלשונו של רש"י היא שהביאה את יצחק אבינרי לקבוע כי אין היא אלא שם עצם במשקל פִּעֵלֶת, כמו טִינוּפֹת.³⁶ אולם אבינרי טען כך גם לגבי נפולית שבספרא, ואילו בעיניי ראוי להבחין בין המילה בשימושה המקורי בלשון חז"ל (צורת בינוני בבניין נפעל) לבין הפרשנות היצירתית (אך המוטעית) שהעניק לה רש"י. מה גרם לרש"י להבין את נפולית שנזדמנה לו בספרא כשם עצם לכל דבר? הווה אומר: אותו גורם עצמו שסימא את עיניהם של חלק ממעתיקי הספרא והביאם לשנות את נוסחו (במודע או שלא במודע) מנפולית לניפולין, דהיינו קיומו של הצירוף "פת ניפולין" בתוספתא ויותר מזה בבבלי. רש"י לא שינה מן הנוסח שלפניו, אך ההשוואה המתבקשת בין המקורות השפיעה על תפיסתו בדבר הקטגוריה הדקדוקית של המופע בדרשת הספרא וממילא על האופן שבחר לנסח את הפרפרזה בדרשה בפירושו לחומש ויקרא.

דברי חתימה

על הדוגמות המעטות האלה אפשר להוסיף עוד כהנה וכהנה, אבל די בהן להמחיש את תרומתו הצפויה של העיון הביקורתי בעדי הנוסח של פירוש רש"י לתורה למחקר לשון חכמים. לסיום אני מבקש להצביע על מסקנה נוספת, חשובה ורבת עניין, המשתמעת מן העיון הזה לאידך גיסא. חקר הנוסח של פירושי רש"י למקרא ולתלמוד ושל חיבורים אחרים מימי הביניים נוטה להתעלם מן הבחנים הלשוניים המקובלים בפילולוגיה התלמודית לדירוג איכות המסירות. הטענה הנשמעת דרך כלל היא שחיבורים אלה כתובים בלשון ספרותית אחידה למדי, שלא עברה תמורות ניכרות ולא הספיקה להשתבש בקולמוסי המעתיקים. והינה בשתיים מארבע הדוגמות שהובאו כאן, עגומה וגלאי, ניכר שאותם שינויים מדעת ושלא מדעת שטשטשו את פניה המקוריים של לשון חז"ל בעדיה הישירים – כתבי היד והדפוסים של הספרות התנאית והאמוראית – שיבשו במשך הדורות גם את גילווייה בעד עקיף כפירוש רש"י לתורה. רושם זה מתגבר לאור מקרים רבים נוספים, שלא פורטו כאן מקוצר היריעה,³⁷ שרש"י ניצל בהם שימושי לשון חז"ליים והם לא שרדו במידה שווה של

34. השווה למשל לדרשת הספרא על "ושלחתי דָּבָר בתוכם" שבפסוק הקודם: "שיהא המות הורג אתכם מבפנים".

35. הדבר מוכח גם מן הגרסה המשובשת נפולה שבדפוסים המאוחרים (ראה לעיל הערה 26), שיסודה, כנראה, בצפייה לתואר שקוף יותר בדמותו של בינוני פעול.

36. ראה אבינרי, היכל, א, עמ' תתסב.

37. להרחבה ראה שוה, רש"י, עמ' 111–136. ואף התיאור שם אינו ממצה את כל החומר.

הצלחה במסירותיו הרבות של החיבור. את התופעה הזאת אפשר ורצוי לנצל להערכת עדי הנוסח של חיבורים מפרי עטם של חכמי ימי הביניים המוקדמים על פי מידת השתמרותן של צורות לשון חז"ל המקוריות ששוקעו בהם. כתב יד המזמן צורות מקוריות יותר מכתבי יד אחרים מעיד בדרך כלל על מעתיק דייקן הנאמן לטופס המונח לפניו יותר משהוא נשמע לתהליכי הסטנדרטיזציה והשפעת הדקדוק המקראי שידעה לשון חז"ל בגלגולי מסירתה.

קיצורים

כתבי יד

- אוקספורד 151 = Oxford – Bodleian Library, MS Marshall Or. 24; ספרא ומדרשים נוספים; כתיבה אשכנזית, 1291
- אוקספורד 186 = Oxford – Bodleian Library, MS Opp. 34; פירוש רש"י למקרא; כתיבה אשכנזית, ראשית המאה הי"ג
- אוקספורד 369 = Oxford – Bodleian Library, MS Opp. 249; תלמוד בבלי, בבא בתרא; כתיבה אשכנזית, המאה הי"ד
- אסקוריאל 3 = Escorial – Biblioteca de San Lorenzo de El Escorial, G-I-3; תלמוד בבלי, נזיקין עם תלמוד ירושלמי והלכות הרי"ף; כתיבה פרובנציאלית, המאה הט"ו או הט"ז
- בודפשט 50 = Budapest – Magyar tudományos akademia, MS Kaufmann; משנה; כתיבה איטלקית, המאה הי"א או הי"ב
- ברלין 14 = Berlin – Staatsbibliothek (Preussischer Kulturbesitz), Or. Fol.; פירוש רש"י לתורה, הפטרות ומגילות; כתיבה אשכנזית, המאה הי"ג או הי"ד
- ברלין 140 = Berlin – Staatsbibliothek (Preussischer Kulturbesitz), Or. Fol.; פירוש רש"י למקרא; כתיבה אשכנזית, המאה הי"ג
- ברלין 159 = Berlin – Staatsbibliothek (Preussischer Kulturbesitz), Or. Fol.; תוספתא; כתיבה אשכנזית, המאה הי"א או הי"ב
- ברלין-טיבינגן 33 = Berlin – Staatsbibliothek (Preussischer Kulturbesitz), Or. Qu. 1594; ספרי; כתיבה איטלקית, המאה הי"ד
- המבורג 13 = Hamburg – Staats- und Universitätsbibliothek, Ms. Levy 13; פירוש רש"י לתורה ונביאים אחרונים; כתיבה איטלקית, 1265 ו-1270
- המבורג 165 = Hamburg – Staats- und Universitätsbibliothek, Cod. Hebr.; תלמוד בבלי, נזיקין; כתיבה ספרדית, 1184
- וטיקן 30 = Vatican – Biblioteca Apostolica, Ebr. 30; בראשית רבה; כתיבה איטלקית, המאה הי"א
- וטיקן 31 = Vatican – Biblioteca Apostolica, Ebr. 31; ספרא ותנא דבי אליהו; כתיבה איטלקית, 1073

- וטיקן 32 = 32; Vatican – Biblioteca Apostolica, Ebr. 32 = 32; ויקרא רבה וספרי; כתיבה איטלקית, המאה הי"א
- וטיקן 66 = 66; Vatican – Biblioteca Apostolica, Ebr. 66 = 66; ספרא; כתיבה מזרחית, המאה התשיעית או העשירית
- וינה 23 = 23; Wien – Österreichische Nationalbibliothek, Cod. Hebr. 220 = 23; פירוש רש"י למקרא; כתיבה אשכנזית, המאה הי"ג או הי"ד
- וינה 46 = 46; Wien – Österreichische Nationalbibliothek, Cod. Hebr. 20 = 46; תוספתא; כתיבה ספרדית, המאה הי"ג או הי"ד
- לונדון 168 = 168; London – British Library, Add. 26917 = 168; פירוש רש"י לתורה; כתיבה אשכנזית, 1272
- לונדון 181 = 181; London – British Library, Add. 19653 = 181; פירוש רש"י לתורה; כתיבה איטלקית, 1427
- לונדון 341 = 341; London – British Library, Add. 16406 = 341; ספרא ומדרשים נוספים; כתיבה אשכנזית, המאה הי"ב או הי"ג
- לונדון 445 = 445; London – British Library, Add. 27296 = 445; תוספתא, חולין וסדר מועד; כתיבה ספרדית, המאה הט"ו
- ליידן 4718 = 4718; Leiden – Universiteitsbibliotheek Leiden, Cod. Or. 4718 = 4718; פירוש רש"י למקרא; כתיבה אשכנזית, המאה הי"ג
- לייפציג 1 = 1; Leipzig – Universitätsbibliothek, B. H. 1 = 1; תורה, הפטרות ומגילות עם תרגום אונקלוס ופירוש רש"י; כתיבה אשכנזית, המאה הי"ג
- מינכן 5 = 5; München – Bayerische Staatsbibliothek, Cod. Hebr. 5 = 5; פירוש רש"י למקרא; כתיבה אשכנזית, 1233
- מינכן 95 = 95; München – Bayerische Staatsbibliothek, Cod. Hebr. 95 = 95; תלמוד בבלי; כתיבה אשכנזית, 1342
- ניו יורק 2171 = 2171; New York – Jewish Theological Seminary, Rab. 2171 = 2171; ספרא; כתיבה אשכנזית, המאה הט"ו
- פירנצה 7–9 = 9–7; Firenze – Biblioteca Nazionale Centrale, Magl. II.I.7–9 = 9–7; תלמוד בבלי, ברכות וסדרי נזיקין וקדשים; כתיבה אשכנזית, 1177
- פריז 149 = 149; Paris – Bibliotheque Nationale, Heb. 149 = 149; בראשית רבה ומדרשים נוספים; כתיבה ספרדית, 1291
- פריז 155 = 155; Paris – Bibliotheque Nationale, Heb. 155 = 155; פירוש רש"י לתורה ומגילות; כתיבה אשכנזית, המאה הי"ג
- פריז 156 = 156; Paris – Bibliotheque Nationale, Heb. 156 = 156; פירוש רש"י לתורה; כתיבה אשכנזית, המאה הי"ג או הי"ד
- פריז 328–329 = 329–328; Paris – Bibliotheque Nationale, Heb. 328–329 = 329–328; משנה עם פירוש רמב"ם; כתיבה איטלקית, 1399 ו-1401
- פרמה 138 = 3173; Parma – Biblioteca Palatina, Cod. Parm. 3173 = 138; משנה; כתיבה איטלקית, המאה הי"א

פרמה 139 = Parma – Biblioteca Palatina, Cod. Parm. 3259; ספרא; כתיבה איטלקית, המאה הי"א או הי"ב
 פרמה 181 = Parma – Biblioteca Palatina, Cod. Parm. 3204; פירוש רש"י לתורה, מגילות ואמ"ת; כתיבה אשכנזית, סביב 1300
 פרמה 327 = Parma – Biblioteca Palatina, Cod. Parm. 2785; אבות דר' נתן נוסח ב וחיבורים נוספים; כתיבה ספרדית, 1289
 פרמה 459 = Parma – Biblioteca Palatina, Cod. Parm. 2706; פירוש רש"י לתורה; כתיבה איטלקית, המאה הי"ד
 פרמה 766 = Parma – Biblioteca Palatina, Cod. Parm. 2022; תורה עם תרגום אונקלוס ופירוש רש"י; כתיבה איטלקית, המאה הי"ד
 שטוטגרט 32 = Stuttgart – Württembergische Landesbibliothek, Cod. Or. = 32 Qu. 32; בראשית רבה; כתיבה אשכנזית, המאה הי"ד

מחקרים

אבינרי, היכל = י' אבינרי, היכל רש"י², א-ב, ירושלים תש"ם-תשמ"ה
 אלדר, מסורת = א' אלדר, מסורת הקריאה הקדם-אשכנזית: מהותה והיסודות המשותפים לה ולמסורת ספרד, א-ב, ירושלים תשל"ט
 בניאל, זקף = י' בנניאל (ברלינר), "זְקָף – זְקָף", לשוננו ט (תרצ"ח), עמ' 126
 בן-יהודה, מילון = א' בן-יהודה, מילון הלשון העברית הישנה והחדשה, א-טז (בצירוף כרך מבוא), ברלין וירושלים תרס"ט-תשי"ט
 בראשר, מחקרים = מ' בראשר, מחקרים בלשון חכמים, א, ירושלים תשס"ט
 בראשר, צורות = מ' בראשר, תורת הצורות של לשון המשנה: פרקי מבוא ותצורת שם העצם, א-ב, ירושלים תשע"ה
 ברויאר, בבלי = י' ברויאר, העברית בתלמוד הבבלי לפי כתבי היד של מסכת פסחים, ירושלים תשס"ב

הנמן, צורות = ג' הנמן, תורת הצורות של לשון המשנה, תל אביב תש"ם
 יודיצקי, קריאות = א"א יודיצקי, "שתי קריאות חדשות בכתב יד קאופמן: בעקבות מהדורת כתב יד קאופמן של האקדמיה ללשון העברית", לשוננו פ (תשע"ח), עמ' 19-28

מלמד, פרשיות = ע"צ מלמד, פרשיות מאגדות-התנאים, ירושלים תשכ"ב
 פרידמן, טיפולוגיה = ש"ל פרידמן, "כתבי-היד של התלמוד הבבלי – טיפולוגיה של כתיב", מחקרים בלשון העברית ובלשונות היהודים מוגשים לשלמה מורג, בעריכת מ' בראשר, ירושלים תשנ"ו, עמ' 163-190
 שוה, רש"י = א' שוה, העברית של רש"י על פי כתבי יד נבחרים של הפירוש לתורה, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשע"ז